

Title	An Sagart Ó Domhnaill sa Spáinn: Cóipeáil agus aistriúchán i dtús an ochtú haois déag
Authors	Ó Donnchú, Ken
Publication date	2021-11
Original Citation	Ó Donnchú, K. (2021) 'An Sagart Ó Domhnaill sa Spáinn: Cóipeáil agus aistriúchán i dtús an ochtú haois déag', Scríobhaithe an Tuaiscirt, 1650-1900, Léachtaí Cholm Cille 51 (in eagar ag Keegan, F. agus de Brún, F.), pp. 1-23.
Type of publication	Book chapter
Rights	© 2021, na hÚdair.
Download date	2024-05-08 04:51:55
Item downloaded from	https://hdl.handle.net/10468/12326



UCC

University College Cork, Ireland
Coláiste na hOllscoile Corcaigh

SCRÍOBHAITHE AN TUAISCIRT, 1650–1900

Léachtaí Cholm Cille 51

in eagar ag

FINTAN KEEGAN

agus

FIONNTÁN DE BRÚN



AN SAGART
MAIGH NUAD
2021

An Chéad Chló 2021

© Na hÚdair 2021

ISBN: 978-1-911330-27-1.

Foilsíodh le cabhair airgid ó Fhoras na Gaeilge



Foras na Gaeilge

AN SAGART Ó DOMHNAILL SA SPÁINN: CÓIPEÁIL AGUS AISTRIÚCHÁN I dTÚS AN OCHTÚ haois DÉAG

KEN Ó DONNCHÚ

Réamhrá

Murab ionann agus an té a thionscain *Beatha Cholaim Chille* sa bhliain 1532, agus a cailleadh in 1563, is beag trácht a rinneadh riamh ar Mhagnus Ó Domhnaill eile, fear a bhí suas breis is céad bliain ina dhiaidh sin (*fl.* 1694–1706), ach nach eol dúinn mórán eile mar gheall ar a shaol. Bíodh sin mar atá, rinne an dara Magnus seo cion fir i saothrú litríocht Ghaeilge a linne féin.¹ San alt seo, pléifear gnéithe den chóipeáil agus den aistriúchán a rinne an tAthair Magnus Ó Domhnaill i mblianta deiridh an seachtú haois déag, agus i bhfiorthús an ochtú haois déag. I bhfianaise a annaimhe a thiontaigh lucht scríofa na Gaeilge go díreach ón Spáinnis, is ar an dara gné sin dá shaothar, a chuid aistriúcháin, a dhíreoidh an t-alt seo, ach féachfar i dtosach le tuairisc éigin a thabhairt ar a chúlra agus ar ar chóipeáil sé mar scríobhaí.

Cérbh é an tAthair Magnus Ó Domhnaill?

Is beag is féidir a rá faoin Athair Magnus Ó Domhnaill le cinnteacht. I dtaobh na haimsire inar mhair sé, níl againn ach an dá dháta a chuir sé féin le cóipeanna lámhscríofa dá shaothar: an chéad cheann acu sa bhliain 1694, agus an dara ceann (an ceann deiridh) sa bhliain 1706. Pé eolas eile is féidir a thabhairt mar gheall air, is as a shaothar mar scríobhaí agus mar aistritheoir atá sé sin le baint. Tá cúig lámhscríbhinn leis ar marthain, ceann

¹ Táim an-bhuíoch den Dr Aidan Doyle agus den Ollamh Seán Ó Coileáin, a léigh dréacht den pháipéar seo agus a chuir comhairle thairbheach orm ina thaobh. Ba mhaith liom buíochas ó chroí a ghabháil le heagarthóirí an fhoilseacháin seo chomh maith, as ar thugadar de chúnamh agus de mholtaí fiúntacha dom.

amháin acu sa Leabharlann Phoiblí i mBéal Feirste, agus na ceithre cinn eile in Acadamh Ríoga na hÉireann. Is ó fhianaise na lámhscríbhinní sin a bhreac sé a thuigimid gur shagart a bhí ann, toisc gur mar sin a shínigh sé a ainm faoi thrí. Mar seo atá an síniú sin i lámhscríbhinní an Acadaimh: ‘Do leabhraibh Mhaghnuis Uí Dhomhnaill .i. an sagart, mé’ (ARÉ 23 M 3: 116), agus ‘Ar na scriobhadh ann so leis an tsagart Maghnus Ó Domhnaill an 23 do Agost 1706’ (ARÉ 23 M 10: 120). Rinne sé amhlaidh chomh maith sa lámhscríbhinn is sine dá chuid atá tagtha anuas chugainn, LS 42 sa Leabharlann Phoiblí i mBéal Feirste, agus dearbhú tugtha aige go raibh an *Lunario Nuevo* le Gerónimo Cortés ‘ar na [chur] a ngaoidhlicc leis an tsagart .i. [Ma]gh[n]us o [Domhnaill] a mbliaghain daois an tigherna .i. 1694’ (O’Connell agus Henry 1915: xxiv). Déanfar trácht thíos ar a bhfuil de lúibíní sa dearbhú sin.

Thuigfí óna shloinne gurbh ó Ultaibh a shíolraigh sé. Ba é an tuairim a bhí ag F.W. O’Connell (O’Connell agus Henry 1915: xxv) agus T.F. O’Rahilly (O’Rahilly 1909: 418) gurbh Ultach é, tuairim a bhfuil dealramh leis, mar a fheicfid. Ina theannta sin, thug O’Connell agus O’Rahilly araon le fios gur cuireadh oiliúint mar shagart air sa Spáinn, i Salamanca go sonrach, dar le O’Connell. Ní thagraítear dó sna liostaí foilsithe d’ábhair shagairt ó Éirinn a bhí i Salamanca sa seachtú agus san ochtú haois déag (O’Doherty 1914; 1917; Nogol, Bray agus O’Doherty 1915). Níl iomlán na dtaifead ó Choláiste Salamanca tagtha anuas chugainn, áfach (O’Connell agus Henry 1915: xxv). Pé ní mar gheall ar a bheith nó gan a bheith i Salamanca, is beag amhras ná gurbh Ultach é.

Sna cúig lámhscríbhinn a bhreac Ó Domhnaill, tugtar leideanna éagsúla dúinn mar lena dhúchas. Baineann na leideanna seo le hábhar na lámhscríbhinní i gcás a shaothair chóipeála, agus leis an bhfianaise chanúnach ina chuid aistriúcháin. Is i lámh Mhaghnuis atá an lámhscríbhinn ARÉ 23 M 12 ar fad, an lámhscríbhinn is ilghnéithí dá chuid. Breacadh í seo roimh 1718 (O’Rahilly 1926: 49–50). Tá 124 leathanach inti, ina bhfuil 43 iontráil éagsúla. Is filíocht den chuid is mó atá sna hiontrálacha seo. Baineann cuid mhaith den ábhar seo le hoidhreacht agus le seanchas na nUltach, ina measc sin, tá: aon cheann déag de dhánta a leagtar ar Cholm Cille¹, dánta sa dán díreach le filí de Chlann Mhic an

¹ Cf. LS Laud 615 sa Leabharlann Bodleian in Oxford (Ó Cuív 2001: 88–101).

Bhaird agus Clann Uí Eodhasa, agus an gearrthrachtas annála ar a dtugtar *Oiris Oirdhearca Tíre Conaill*.² Sa lámhscríbhinn is mó a bhreac sé, ARÉ 23 M 10, tá cóip den téacs ar a dtugtar *Eachtra Chonaill Ghulban* (*ECG* feasta). Ní mór an *ECG* seo a dhealú ó scéal eile den teideal céanna, mar nach ionann in aon chor an téacs rómánsaíochta a bhreac an tAthair Maghnus, agus an cuntas bréagstairiúil ar ghabháiltais an Chonaill Ghulban chéanna in Ultaibh (cf. Ó Cuív 1963: 241). Bhí tóir mhór ar an *ECG* atá faoi thrácht againne anseo. D’áirigh Alan Bruford é ar an scéal rómánsaíochta ba mhó a raibh éileamh air i dtraidisiún béil na Gaeilge (Bruford 1966: 72). Tá os cionn leathchéad cóip lámhscríofa de ar marthain (Bruford 1963: 4; 1966: 254). Is í an chóip in ARÉ 23 M 10 an tríú cóip is sine dá maireann de lámhscríbhinní *ECG*. Is amhlaidh a bhí tuiscint ag an Athair Maghnus ní hamháin ar fhaisean na linne, ach ar stair a chine féin chomh maith, a chruthúnas sin a chóip féin de *ECG*, a bhfuil sinsear chlann Dálaigh (i. sinsear na nDomhnallach) ina phríomhcharachtar ann.

Má tá le tuiscint ó ábhar na dtéacsanna seo gurbh Ultach é an tAthair Maghnus Ó Domhnaill, tá deimhniú air sin le fáil ina chuid aistriúcháin ón Spáinnis. Tá mórán samplaí de thréithe a bhaineann le canúintí Ultacha sa saothar a thiontaigh sé go Gaeilge. Is iad *thaire* agus *roimhe* a scríobhann sé in ionad na réamhfhocail simplí *roimh* agus *thar* (cf. Hughes 1994: 658–9, §12.1). Is suimiúil go mbíonn meascán i litriú an bhriathair *fill* aige .i. *fill* agus *pill* araon, seachas aon fhoirm amháin. I measc na n-ainmfhocail a bhfuil úsáid shonrach Ultach ag baint leo, tá *geafta* agus *blan(n)dar*.³

² Tá an téacs seo in eagar, faoi dhó, ag an Athair Paul Walsh (1934; 1957). Ar chóip Aodha Uí Dhálaigh den téacs, TCD H 1 10 (a chóipeáil Ó Dálaigh ó chóip an Athar Maghnus in ARÉ 23 M 12), a bhunaigh Walsh a eagrán. Níorbh eol don Athair Walsh gurbh ann don chóip úd i lámh an Athar Maghnus, de réir dealraimh (Ó Raifeartaigh 1946: 181).

³ Ina theannta seo, is le consan tosaigh, *f* proistéiteach (cf. Breatnach 1994: 235, §3.21), a litríonn sé roinnt focail éagsúla dar tús guta go stairiúil. Samhlaítear cuid acu seo le canúintí Ultacha go coitianta, mar shampla *foscail*, chomh maith le leithéidí *féagmhais* agus *fuiriseal*, nach n-áireofaí an consan tosaigh iontu ina shaintréith Ultach de ghnáth.

Thabharfadh an fhianaise seo, agus go leor samplaí eile dá sórt, le fios gur beag amhras ná gurbh Ultach é an tAthair Maghnus.

Cuimsíonn ARÉ 23 M 10 agus ARÉ 23 M 12 iomlán a shaothair chóipeála, maille le haon lámhscríbhinn amháin eile. In ARÉ 23 M 40,⁴ tá cóip den saothar ar ar bhaist a eagarthóir, Brian Ó Cuív, ‘A seventeenth century criticism of Keating’s *Foras Feasa ar Éirinn*’ (Ó Cuív 1965). Bíodh is nach ndéanann Ó Cuív é a shonrú, thuigfeá uaidh nár mheas sé gurbh é Maghnus Ó Domhnaill údar an téacs seo. Is suimiúil, áfach, go luann Ó Cuív na deich mbliana deiridh den seachtú haois déag mar dháta cumtha leis an téacs. Tá a fhios againn go raibh Ó Domhnaill gníomhach sna blianta sin, agus go mb’fhéidir gurbh eisean a chum an téacs seo, dá réir sin. I bhfianaise a shaothair trí chéile, áfach, ba dhóigh le duine gur chóipeáil agus aistriúchán amháin a rinne sé. Dhealródh sé, mar sin, gur dhuine comhaimseartha dá chuid ba ea an té a cheap an téacs seo. Tá éagsúlacht ábhair sa saothar cóipeála a rinne an tAthair Ó Domhnaill, ach de réir an staidéir atá déanta agamsa níl aon téacs ina measc sin nach bhfuil le fáil i lámhscríbhinní eile. Ní air atáimid ag brath, mar shampla, leis an bhfianaise is sine den dán *Adhamh athair sruith ar sluagh* a sholáthar. Cé go ndearnadh cóip amháin (ARÉ 23 G 5), ar a laghad, de chóip Mhaghnuis den dán seo, tá dhá lámhscríbhinn thábhachtacha meamraim ina bhfaightear é chomh maith, mar atá, Leabhar Ua Maine (ARÉ D ii 1: 150r) agus Leabhar Mór Leacáin (ARÉ 23 P 2: 30v). Dá mbeimis taobh lena shaothar cóipeála amháin, ba bheag ab fhiú tuairisc an Athar Maghnus Ó Domhnaill a chur, dar liom, ach amháin i dtaobh *Oiris Oirdhearca Tíre Conaill*, b’fhéidir.

Aistriúchán

Sa chomhthéacs seo, is díol suntais an chuid eile dá shaothar liteartha, a chuid aistriúcháin ón Spáinnis. Lasmuigh den Athair Ó Domhnaill, ní heol dúinn ach an t-aon Ghael amháin eile a bhí ag gabháil dá leithéid seo

⁴Dhá théacs atá sa lámhscríbhinn seo, an chéad cheann acu i lámh an Athar Uí Dhomhnaill, agus cóip de *Eochair-sgiath an Aifrinn* i lámh eile (Duncan 1932: 953).

d'obair sa seachtú nó san ochtú haois déag.⁵ Ba é sin an Proinsiasach clúiteach Flaithrí Ó Maolchonaire. D'aistrigh seisean dhá shaothar chráifeacha ón Spáinnis. In 1593, chuir sé Gaeilge ar an teagasc Críostaí gairid de chuid Jerónimo de Ripalda, an *Catecismo de la doctrina Cristiana* (Ó Cuív 1950). Is mó an cháil, ar chúiseanna éagsúla, atá ar an dara téacs a d'aistrigh sé go Gaeilge, *Desiderius* nó *Sgáthán an Chrábhaidh*, a bhí bunaithe go príomha ar thiontú Spáinnise den bhuntéacs Catalóinise *Spill de la vida religiosa* (O'Rahilly 1941; Ua Súilleabháin 1990). Is mór idir cur chuige Uí Mhaolchonaire i leith an *Catecismo*, ar aistriúchán díreach dílis é ar an mbuntéacs, agus an ionramháil a rinne sé ar *Desiderius*, a bhfuil mórán aguisíní curtha ag an aistritheoir leis (O'Rahilly 1941: xvi). Mar sin féin, is annamh ar fad aistriúchán go Gaeilge a bheith á dhéanamh ó theangacha mar an Spáinnis in aon chor.

Faoin seachtú haois déag, bhí an Béarla tagtha go mór chun cinn i gcúram seo an aistrithe (Mac Mathúna 2007: 218). Bhí mórán aistriúcháin ón Laidin ar bun ag lucht saothraithe na Gaeilge go fóill, ach is ar éigean a bhí obair den chineál seo ar siúl ar mhodh díreach ón bhFraincis ná ón Spáinnis. Deir Kaarina Hollo nach ann d'aon fhianaise ar ghaol díreach idir buntéacs Fraincise agus aistriúchán Gaeilge sa tréimhse chlasaiceach (Hollo 2006: 127). Is fíor sin i dtaobh go leor scéalta, leithéidí *Eachtra Uilliam*, agus an t-aistriúchán a rinneadh ar na 'armchair wanderings of Sir John Mandeville' (Hollo 2006: 124), is é sin le rá, is buntéacsanna Fraincise iad a Béarlaíodh, agus a aistríodh go Gaeilge tríd an mBéarla. Le tamall de bhlianta anuas, áfach, táthar ag cur ina choinne seo. Maíonn Aisling Byrne go bhfuil seans maith ann gur ar théacs Fraincise, seachas ar aistriú Béarla, atá *Lorgaireacht an tSoidhigh Naomhtha* bunaithe (Byrne 2013). Tá tacaíocht tugtha ag John Carey don mholadh seo le déanaí, chomh maith (Carey 2017). I ndiaidh thréimhse na Nua-Ghaeilge Moiche, tá ar a laghad aon téacs amháin ón ochtú haois déag a aistríodh go díreach ón bhFraincis, *Trompa na bhFlaitheas* (O'Rahilly 1955), agus is áirithe gur ón bhFraincis a aistríodh mórán de na seanmóirí a cumadh sa Ghaeilge le linn an ochtú haois déag (Ó Súilleabháin 1960–1961; 1967–1968; Buttimer 1991).

⁵ Glacann Michael Cronin (1996: 81) leis gur aistriúchán díreach, ó Spáinnis go Gaeilge, a rinne Tadhg Ó Conaill ar an téacs *Misterios del Monte Calvario*, ach níl aon fhianaise againn ar a chumas sa Spáinnis (cf. O'Rahilly 1955: xiii).

Mar sin féin, caithfear géilleadh d'fhorlámhas na Laidine agus an Bhéarla sa ghné seo de litríocht na Gaeilge. Is é sin, idir críoch na tréimhse clasaicí agus tosach na ré iarchlasaicí, agus sna blianta ina dhiaidh sin, ba gheall le droichid nó idirtheangacha iad an dá theanga seo, an Laidin agus an Béarla. Ba tríothu a rinneadh téacsanna Spáinnise, Fraincise agus Iodáilise, mar shampla, a aistriú go Gaeilge; a chruthúnas sin i gcás na Spáinnise *An Bheatha Dhiadha*, buntéacs Spáinnise a aistríodh go Gaeilge tríd an tiontú Laidine (Ó Fachtna 1967: ix). Ós mar seo a bhí an scéal, is beag nach mbainfí siar as an té a dhéanfadh saothar aistrithe an Athar Ó Domhnaill a iniúchadh. In achar gearr thart ar thosach an ochtú haois déag, thiontaigh sé ceithre théacs go Gaeilge, go díreach ó na bunsaothair Spáinnise (féach thíos). Anuas air sin, níor bhain aon cheann acu seo le creideamh, ná cúraimí cráifeacha, an seánra ba mhó a bhí i gceist san aistriúchán.

Ba sa bhliain 1694 a rinne Ó Domhnaill an chéad aistriúchán. Ba é seo an t-aistriúchán ar an *Lunario nuevo, perpetuo y general y Pronostico de los tiempos* le Gerónimo Cortés (*Lunario* feasta). Cumadh an *Lunario* nach mór céad bliain roimhe sin, i Valencia (1598). Is é seo an t-aon cheann d'aistriúcháin Uí Dhomhnaill atá in eagar agus i gcló (O'Connell agus Henry 1915).⁶ Ó tharla gur fíor-annamh plé á dhéanamh ar an aistriúchán seo, déanfar cur síos achomair anseo ar chuid dá bhfuil sa bhuntéacs, agus tabharfar roinnt samplaí as an aistriúchán féin. Tráchtas réalteolaíochta go príomha is ea an *Lunario*. Deir R.L. Henry gurb é a chuir Gerónimo Cortés roimhe a dhéanamh sa *Lunario* ná 'a serious attempt to compose a manual which might serve to provide readers unable or unwilling to master larger treatises with an abridgment of the main facts or theories recognized as of traditional importance in physical, astronomical and agricultural science' (O'Connell agus Henry 1915: v).

Éascú agus suimiú ar éagsúlacht mhór ábhair is ea é an *Lunario*, dá réir sin, i bhfoirm lámhleabhair. Tugann an *Lunario* eolas ar chuid de na teoiricí a bhí sa treis ag an am i dtaobh cúrsaí réalteolaíochta, mar shampla

⁶ Chuir Breandán Ó Duibhir ceann de na haistriúcháin as *Para Todos (El Palacio Encantado = Eachtra an Pháláis Dhraoidheachtamhail)* in eagar dá thráchtas máistreacht in Ollscoil na Banríona, Béal Feirste, 1944, ach níor foilsíodh riamh é.

an bhaint a bhí ag an ngealach agus ag na réalta le cur agus baint barraí agus plandaí éagsúla. Níl iomlán an téacs le Cortés aistrithe ag Ó Domhnaill, agus pléifear anseo gnéithe áirithe den ionramháil a rinne sé ar an bhfoinse a bhí roimhe amach. Faoi mar a thugann eagarthóir an aistriúcháin Ghaeilge le fios, ‘sometimes he borrows a Spanish word in a Gaelicised form’ (O’Connell agus Henry 1915: xxvi). Cuid acu seo, ba iasachtaí réasúnta nua iad sa Ghaeilge, cuir i gcás ‘rabún’, an Ghaeilge atá aige ar *rábano* .i. ‘radish’. Tá sampla amháin den fhocal seo in *eDIL*, as an *Zoilomastix* le Pilib Ó Súilleabháin Béarra a cumadh roimh 1636 (*eDIL* s.v. rabún). I sleachta eile dár aistrigh sé, ní raibh an dara rogha aige, déarfá, ach Gaelú a dhéanamh ar fhocail aonair. Cuir i gcás an moladh atá ag Palladius faoi churadóireacht i mí an Mhárta:

Ré fás na gealaighe so is cóir na **milloin**, na **pepinidhe** agus na **calabásaidhe** do chur: agus an chnáib agus an líon i dtalamh te; agus is fearr a gcur anois iná i mí Feb[ruarius] agus mar an gcéadna na **garabhansaidhe** agus gacha scealláin ghéara, agus crainn óga na bhfigineach i dtalamh measardha (O’Connell agus Henry 1915: 48)

Mar seo atá an sliocht sin aistrithe ag O’Connell:

With the crescent moon of this month **melons**, **cucumbers**, and **pumpkins** should be sown, and hemp and flax in warm ground: and it is better to sow them now than in the month of February; and likewise the **chickpeas** and the bitter pips, and the young fig-trees in a moderately warm ground (O’Connell agus Henry 1915: 49)

B’éigean do Mhagnus Ó Domhnaill Gaelú éadrom a dhéanamh ar an Spáinnis i gcás na bhfocal sin sa chló trom, is é sin, an uair a theastaigh uaidh focail mar iad a bhreith leis ina aistriúchán. Cuid bhunúsach de cheird an aistriúcháin, ar ndóigh, is ea na roghanna a dhéanann an t-aistritheoir, agus ní i gcónaí a theastaigh ón Athair Magnus gach a raibh sa bhuntéacs a aistriú. Is mar seo atá an sliocht céanna sa bhuntéacs féin:

En la luna creciente de Março, es bueno plantar **melones**, **pepinos**, **cardos**, y **calabaças**, y en tierras calientes, sembrar el *mijo* y *panizo*, cáñamo y lino, mejor que en Febrero, **garuanços**, *bledos*, *alfalfa*, y

qualesquier pepitas azedas, poner higueras en las tierras templadas
(Cortés 1598: 56)

Feicimid dhá rud anseo: sa chló trom, na focail a bhfuil **milloin**, **pepinidhe**, **calabásaidhe** agus **garabhansaidhe** ag freagairt dóibh; ach sa chló *iodálach* feictear na focail nár aistrigh sé in aon chor .i. *cardos* (feochadán), *mijo* (muiléad), *panizo* (muiléad; arbhar), *bledos* (amarantas) agus *alfalfa* (alfalfa). Is spéisiúil an láimhseáil a dhéanann sé ar an éagsúlacht focal sa *Lunario* a fhreagraíonn do leithéidí ‘gairdín’/‘garraí beag’ agus ‘gairdín luibhe’. Tá difríochtaí brí idir na focail atá in aistriúchán Uí Dhomhnaill, .i. garraí agus lu[i]bhghort, a thagann leis an úsáid a bhaineann Cortés féin as *huerta* (i gcás ‘garraí’), agus *hortaliza* (i gcás ‘lu[i]bhghort’) sa bhuntéacs. Nuair ab éigean dó an focal *campo* a aistriú, áfach, gnáthfhocal Spáinnise ar ‘gort’/‘páirc’, is mar *campa* (uatha) agus *campaidhe* (iolra) a d’aistrigh sé é .i. de réir an chur chuige sin a luaigh O’Connell thuas ‘a Spanish word [borrowed] in a Gaelicised form’ .i. *campo* > ‘*campa*’. Is suimiúil nár roghnaigh sé focail mar ‘gort’ nó ‘páirc’. Ba dhóigh le duine go mba dheacair dá lucht éisteachta/léite dealú idir an focal *campa* (= ‘gort’/‘páirc’) mar atá sé in úsáid anseo ag Ó Domhnaill, agus *campa* sa chiall ‘camp’ (an focal Béarla). Tá samplaí den dara focal sin (*campa* = ‘camp’ an Bhéarla) in *Annála na gCeithre Máistrí*, *Beatha Aodha Ruaidh Uí Dhomhnaill* agus i dtéacsanna eile ón seachtú haois déag (cf. *Corpas Stairiúil na Gaeilge* s.v. *campa*). Ar an lámh eile, b’fhéidir go dtuigfí gur comhainmneacha iad seo, bíodh is gur mó de ‘hapax legomenon’ (.i. focal nach bhfuil le fáil in aon fhoinsé scríofa eile) ná comhainm é ‘campa’ sa bhrí seo ‘gort’/‘páirc’, shílfeá.

Tá an chuma ar an scéal gur aistriúchán é seo nach raibh éileamh mór air. Ní mhaireann ach dhá chóip, ceann Uí Dhomhnaill, agus timpeall is trian den téacs i lámh scríobhaí eile nár aithin Breandán Ó Buachalla ina chatalóg ar an mbailiúchán lámhscríbhinní atá i gceist (Ó Buachalla 1962: 33).⁷ Faoi teideal *An Irish Corpus Astronomiae* a chuir F.W. O’Connell

⁷ Ba é Somhairle Briosáin *alias* Samuel Bryson (1776–1853) a bhreac an chuid sin de LS 29 i Leabharlann Phoiblí Bhéal Feirste (cf. Hayes 1965: 647). Tá mo bhuíochas ar Fintan Keegan a chuir an t-eolas seo ar mo shúile dom.

an téacs seo in eagar sa bhliain 1915. Tá droch-chaoi ar an gcéad bhileog den lámhscríbhinn, agus ní féidir an teideal a chuir Ó Domhnaill féin ar an téacs a dhéanamh amach; is chuige sin an teideal Béarla/Laidine ag O’Connell, agus sin faoi deara, freisin, do na lúibíní go léir san eagrán mar a bhfuil síniú an Athar Maghnus (féach thuas). Tá moladh mór tuillte ag F.W. O’Connell ar chúpla cúis: ar an gcéad dul síos, éacht ba ea é ainm Mhaghnuis a aithint, in ainneoin a chaite agus atá leathanach tosaigh na lámhscríbhinne. Ina theannta sin, d’aimsigh sé lámh Uí Dhomhnaill i lámhscríbhinní eile (ARÉ 23 M 3 agus ARÉ 23 M 10), a chuir bonn faoina thuairim gurbh ionann scríobhaí dóibh sin agus do Leabharlann Phoiblí Bhéal Feirste 42 (O’Connell agus Henry 1915: xxv). As feabhas a eagrán, thar aon ní eile, is cóir O’Connell a mholadh, go háirithe as an mionchomparáid a rinne sé le buntéacs Cortés. Tugann sé samplaí de thionchar na Spáinnise ar chomhréir na Gaeilge, agus aithníonn sé idir litriú (bréag)ársa agus litriú canúnach san aistriúchán (O’Connell agus Henry 1915: xxvii). Is trua, áfach, gur ghlan sé (os íseal) na ‘provincialisms’ sin ar thagair sé dóibh i réamhrá an eagrán as an téacs a chuir sé in eagar. Is mór, áfach, idir tuiscintí an lae inniu ar an eagarthóireacht théacsúil agus na gnásanna a bhí i réim i dtús an fichiú haois. Cuimhnítear, mar shampla, ar an gcáineadh a rinne T.F. O’Rahilly ar eagarthóirí éagsúla sheanmóirí Shéamuis Uí Ghallchobhair, ar an Athair Paul Walsh go háirithe, as a ndearna siad le ‘feabhas’ a chur ar na buntéacsanna (O’Rahilly 1912).

Dhá bhliain déag i ndiaidh dó an *Lunario* a aistriú, chríochnaigh Ó Domhnaill a shaothar aistriúcháin ar théacsanna de chineál eile ar fad. An uair seo, ba thrí cinn de *novelas* a bhí i gceist, arbh é an tAthair Juan Pérez de Montalbán a chum. Tá i bhfad Éireann níos mó eolais againn ar Montalbán ná mar atá againn ar Mhaghnuis Ó Domhnaill. Ba mhionscríbhneoir é Montalbán san ‘aois órga’ i litríocht na Spáinne, an *siglo de oro*. B’fhéidir gurbh é an cháil ba mhó a bhí air ná gur chara é le Lope de Vega, duine de scríbhneoirí móra an *siglo de oro*. Is ceart a rá, áfach, go raibh cáil ar dhrámaí Montalbán (Parker 1975). Sa bhliain 1632, d’fhoilsigh Montalbán bolg soláthair, ‘a curious compendium’ (Dixon 1964: 44), dar teideal *Para Todos: Exemplos Morales, Humanos, y Divinos en que se tratan Diversas Ciencias, Materias, y Facultades* (*Para Todos*

feasta), ina bhfuil idir *novelas*, *comedias* (drámaí grinn) agus *autos* (drámaí cráifeacha). D'aistrigh Ó Domhnaill trí cinn de na ceithre *novela* in *Para Todos*.

Go gairid i ndiaidh do *Para Todos* a bheith curtha i gcló, rinne Francisco Quevedo, duine de scríbhneoirí móra na linne, ionsaí fíochmhar ar an leabhar, eachtra a bhain cáil amach i litríocht na Spáinnise as a thréine agus a thug Quevedo faoin saothar (González de Amezúa 1946: 290). Mar sin féin, níor chuir an t-ionsaí seo léitheoirí ó dhóras. B'fhéidir gur spreag an chonspóid spéis sa chnuasach; is suntasach gur cuireadh cló ar *Para Todos* ceithre huaire déag as sin go deireadh an seachtú haois déag (Dixon 1964: 36). Ina theannta sin, tosaíodh ar chodanna den saothar a aistriú mar aonaid iontu féin. Aistríodh nó athscríobhadh saothar Montalbán sa Fhraincis, san Iodáilis, san Olainnis, sa Bhéarla agus sa Ghaeilge. Féachfar ar na teangacha úd arís ar ball beag, ach caithfear súil ar dtús ar na *novelas* as *Para Todos*, agus ar an ionramháil a rinne an tAthair Maghnus orthu. Bhí sé i gceist ag T.F. O'Rahilly eagrán de na haistriúcháin Ghaeilge a fhoilsiú i mblianta tosaigh an fichiú haois (O'Rahilly 1909: 418), ach níor éirigh leis é sin a dhéanamh, agus níor cuireadh i gcló ó shin iad. Ní foláir nó bhí go leor den obair eagarthóireachta déanta ag O'Rahilly, mar tagraíonn sé d'fhianaise na n-aistriúchán seo i bhfoilseacháin éagsúla dá chuid (e.g. O'Rahilly 1928; 1942), agus ina mhórshaothar canúna *Irish Dialects Past and Present* (1932). Táimse féin ag obair ar eagrán díobh le tamall anuas, agus is ar an obair sin atá an trácht seo thíos bunaithe.

Ionramháil na *novelas*: *Eachtraí* Uí Dhomhnaill

Faoi mar a rinne sé i gcás an *Lunario*, níor aistrigh Ó Domhnaill iomlán na dtrí *novela* le Montalbán ach an oiread. Is meascán iad na *novelas* seo den phrós agus den fhilíocht, cé gur mó ar fad a bhfuil den phrós ná den fhilíocht iontu. D'fhág Ó Domhnaill an fhilíocht go léir iontu gan aistriú, rud a thug air beagán athscríofa a dhéanamh sna haistriúcháin, mar a raibh filíocht sna buntéacsanna. Gníomh suntasach eile a rinne Ó Domhnaill agus é i mbun aistrithe ná gur athraigh sé teidil na *novelas* féin. B'fhéidir nach athrú ollmhór é seo, ach tá a thábhacht féin ag baint leis. Is é a rinne sé ná an focal *eachtra* a chur i dtús na dteideal go léir: *Eachtra Ristaird* agus

Lisarda (*Al Cabo de los Años Mil*), *Eachtra an Pháláis Dhraoidheachtamhail* (*El Palacio Encantado*), agus *Eachtra an Cheithearnaigh Choilleadh Chompáisigh* (*El Piadoso Bandolero*). Tá an gníomh seo ag teacht le cleachtas coitianta sa Ghaeilge i gcomhthéacs ábhair iasachta, bíodh aistriúchán nó athmhúnlú i gceist. Ba *Eachtra Uilliam* a tugadh ar *William of Palerme*, mar shampla, agus is iomaí sin ‘eachtra’ eile a baisteadh ar scéalta a bunaíodh ar ábhar iasachta, cuir i gcás *Eachtra Ridire na Leomhan*, *Eachtra Mhacaoimh an Iolair* agus *Eachtra an Mhadra Mhaoil*.

Is fíor a rá, leis, gur léiriú cruinn ar ábhar na *novelas* seo go dtugtar *eachtra* orthu go léir. An cineál *novela* atá i gceist, tugtar *novela cortesana* air, nó *novela* na cúirte (González de Amezúa 1929).⁸ I ngach scéal acu, leantar den phatrún céanna, a bheag nó a mhór: cuirtear fear agus bean uasal i láthair, a bhfuil lámh agus focal eatarthu cheana féin. Is gearr go ndéanfar cleamhnas eatarthu. Titeann tubaist éigin amach a chuireann an caidreamh seo ó mhaith, áfach, agus a thugann ar an bhfear imeacht leis go tír éigin i gcéin, agus a leannán a thréigint, é sin nó go n-imíonn sise ón mbaile, agus téann an fear sa tóir uirthi. Bíonn ar an bhfear deacrachtaí éagsúla a shárú ina dhiaidh sin, agus filleann sé sa deireadh thiar, na dúshláin sin curtha de dhroim seoil aige, agus faill aige an athuair ar ghrá na mná uaisle. Críochnaíonn gach scéal acu le pósadh na lánúine. Patrún so-aitheanta rómánsaíochta atá anseo, gan amhras (cf. Murphy 1961: 47–8). Nuair a bheartaigh Ó Domhnaill an focal *eachtra* a chur i dteideal na scéalta seo, is dúchasú éadrom a bhí á dhéanamh aige ar an mbunábhar Spáinnise, tharla cosúlachtaí go leor idir *novelas* seo Montalbán agus traidisiún rómánsaíochta na Gaeilge.

⁸ Tá deacrachtaí ag gabháil leis an téarma *novela cortesana*, mar a deir Russell: ‘This term is somewhat misleading, except in so far as it suggests that the milieu (and concerns) of these stories is with high life rather than low life’. Mar sin féin, ‘[T]hey are usually written according to a ready-made formula for a public who wanted best-sellers that would not break with expected patterns... [T]he formula usually excluded posing any really awkward questions, social or moral’ (Russell 1973: 328).

Athruithe eile

An t-athrú is mó a dhéantar i dteideal aon scéil acu sin ná an *novela* ar a dtugtar *Al Cabo de los Años Mil* ('Deireadh an mhíle bliain'). Ní hionann an Spáinnis, beag ná mór, agus *Eachtra Ristaird agus Lisarda* (ERL feasta), mar a bhaist Ó Domhnaill air. Tá an téacs seo le fáil i lámhscríbhinn, ARÉ 23 M 10, atá neamhspleách ar fhoinsé an dá aistriúchán eile, cé go mb'fhéidir gurbh aon lámhscríbhinn amháin iad seo tráth (cf. Sharpe 2018: 351; Ní Shéaghdha 1977: 103). Tá téacs amháin eile in ARÉ 23 M 10, mar a luadh thuas, cóip de *ECG* i lámh Uí Dhomhnaill. Tagann sé roimh *ERL* sa lámhscríbhinn. Gné shuntasach de *ERL* is ea a laghad agus a théann an eachtra dhúchais, *ECG*, i bhfeidhm air. Mar shampla, is ar éigean a dhéantar aithris in *ERL* ar an stíl fhoclach uamach sin is tréith don rómánsaíocht dúchais, a leithéid seo in *ECG*, cuir i gcás:

Gairid doibh samhlaídh an tan connadar an tamhas órarmach cugtha ameadhon a earraidh eidigh. as ann sin dionnsaigheadar a chéile mar dhá dhamh dhásachtach diongabhala, no mar dha leomhain leadartach lonncreachtmhara no mar dha bhuinne brisde bhorbdhioglaidh anaghaidh ar oile, no mar dhá nathair neimhneacha niathmhisgnacha nathartha neagonacha (*ECG*, ARÉ 23 M 10: 38)⁹

Os a choinne seo, níl rud ar bith chomh bladhmánach céanna in *ERL* ('leomhain leadartach lonncreachtmhara', 'dhá nathair neimhneacha niathmhisgnacha nathartha neagonacha', srl.). Ní fhaightear ann ach cuid an bheagáin de na dúblóga uamacha úd atá chomh coitianta sin sa rómánsaíocht agus sa scéalaíocht thraidisiúnta .i. 'ina uath agus ina aonar', 'i ttaisibh agus i ttaimhnéalaibh' agus a leithéid. An t-aon sliocht amháin a bhfuil tionchar suntasach ag an stíl seo air sna trí *novela* aistrithe ná an cur síos a leanas a dhéantar ar long a bheith á cur chun farraige in *ERL*:

as ann sin do thogbhadar an coblach a seólta go lanésgaidh a mbarra na ccrann ccomhfhada ccomhrighne, 7 thugadar anaghaidh ar an

⁹Is liomsa na tras-scríbhinní seo ó ARÉ 23 M 10. Níl de chur isteach déanta agam ar an mbuntéacs ach ponc an tséimhithe agus na noda coitianta a scaoileadh. Sínte fada na lámhscríbhinní féin amháin atá le feiceáil anseo.

muir linnfhuaire lanfharsing imdhomhain, ⁊ ní haithristar a sgela gur
ghabhadar cuan ann sa napoles (ERL, ARÉ 23 M 10: 165)

Tá an méid seo ag freagairt, nó gan a bheith ag freagairt, d'abairt lom sa bhuntéacs: 'llegando a Napoles con toda la breuedad possible' (Pérez de Montalbán 1632: 90r; 'ag baint Napoles amach chomh tapaidh agus ab fhéidir'). Is léir sa sampla fánach seo lorg an dúchais ar an ábhar iasachta, ach ní hionadh linn, b'fhéidir, gur sa chomhthéacs seo a rinne Ó Domhnaill amhlaidh, toisc gur minic cóiriú catha le fáil agus cur síos á dhéanamh ar long á cur chun farraige (cf. Bruford 1966: 188–90). Cloíonn Ó Domhnaill go dílis leis na buntéacsanna formhór an ama. Sa sliocht thíos, tá cló trom curtha agam ar na hagusíní beaga a chuireann sé lena aistriúchán. Cé gur mó na focail atá aige féin sa tiontú ná mar atá sa bhuntéacs, a bhuí le hagusíní den chineál thíos, is annamh a chuireann sé ábhar úr leis an scéal. Stíl thimchainteach, b'fhéidir, an cur síos ab fhearr ar a stíl aistriúcháin:

Al Cabo de los Años Mil

Cierta amiga mia, que tiene creído, que ha dos años que la quereis, estima vuestra vida, mas que vos mismo, pues vos la aventurais sin piedad, y ella la llora con mucho sentimiento: ha me rogado, os suplique, la hagais gusto de ver esta tarde las fiestas, sin salir a ellas; porque si la gallardia se endereça a enamorarla, ya lo està...

(62 focal)

(Pérez de Montalbán 1632: 77r)

Eachtra Ristaird agus Lisarda

Ata bean uasal airidhe **annsa ccathraigh so**, ⁊ ro mhuintirdha agomsa creidios **aice féin** go bfuil sibhsi ro gradhmhar ortha le dha bliaghain. as curamaighe í fo do bheó ina thu féin, ar an adhbhar go ccuirionn sibh sin a ro chonntabairt gan coighill, ⁊ **as amlaidh bhíonn** sisi an uairsin ag gér caoidh **go hionnmheadhonach**. do ghuidhe sí meisi **go duthrachtach** fo impidhe do cur oraibhsi, gan sibh pfein do cur acconntabairt trathnona **leis na tarbhaibh** acht fuireach do shuidhe da bhfeachaint **mar dhuine ele**, ar an adhbhar mas angeall ortha féin, ⁊ angeall ar a grádh do thairng ort do rinnais an chródhacht **attus an lae**, as derbh go ndearnais go lór dhe le bfuil sí ro shásda

(120 focal) (ARÉ 23 M 10: 127)

Ina choinne sin, mar a luadh thuas, tá sé le tabhairt faoi deara go ndéanann Ó Domhnaill neamhshuim ar fad den fhilíocht atá sna buntéacsanna Spáinnise. I gcás *Al Cabo de los Años Mil*, is filíocht é timpeall is 8% den bhuntéacs. Fágann Ó Domhnaill an t-ábhar filíochta go léir ar lár, sna trí cinn de *novelas* a d'aistrigh sé. Is díol iontais é seo, óir is cinnte go raibh cur amach ag Ó Domhnaill ar *prosimetrum* na Gaeilge (.i. téacsanna ar meascán iad den phrós agus den fhilíocht araon). Tá beagán filíochta i measc an phróis sa téacs a bhreac sé in ARÉ 23 M 40, mar a léirítear na 'dearmaid' a rinne Séathrún Céitinn in *Foras Feasa ar Éirinn*, agus is meascán den dá ní atá in *ECG*. Is é is dóichí nár chúrsaí meadarachta a thug air an fhilíocht a fhágaint ar lár, toisc gur véarsaíocht scaoilte go leor atá san fhilíocht Spáinnise seo de chuid Montalbán, ach ní féidir deimhin a dhéanamh de seo, gan amhras.

Foinse an aistriúcháin

Bunchuspóir den taighde seo is ea a dhéanamh amach ar go díreach ón Spáinnis a aistríodh na scéalta seo. Mheas O'Connell agus O'Rahilly gurbh ea. Sa réamhrá le heagrán O'Connell, tugann sé roinnt samplaí den choibhneas díreach a mheas sé a bheith idir an *Lunario* agus *Corpus Astronomiae* Uí Dhomhnaill (O'Connell agus Henry 1915: xxvii). I bhfianaise a choitianta agus a bhí an t-aistriúchán tríd an mBéarla agus tríd an Laidin, áfach, ní mór an cheist a chur, arbh fhéidir idirtheanga a bheith taobh thiar de? Aistríodh roinnt de na *novelas* as *Para Todos* go Fraincis, Olainnis agus Béarla. B'ait le duine gur tríd an Olainnis a bhainfeadh *Para Todos* an Ghaeilge amach. Is cinnte nár bh í an Fhraincis foinse an Athar Maghnus ach an oiread; feictear é seo go príomha i gcás *El Piadoso Bandolero*, de bharr gur athscríobh ó bhonn atá sa téacs Fraincise (Bourland 1927: 199). An t-aistriúchán Béarla is túisce a rinneadh, is dealraitheach, ná péire de na trí *novela* seo as *Para Todos* a foilsíodh i

genuasach a leagtar ar Ned Ward,¹⁰ *The Diverting works of the famous Miguel de Cervantes, author of the History of Don Quixot* (1709), a foilsíodh arís sa bhliain dár gcionn mar *A Week's Entertainment at a Wedding* (1710). Ar ndóigh ní raibh aon bhaint ag na ‘*Diverting works*’ úd le Cervantes, in ainneoin an teidil.

In 1706 a chríochnaigh an tAthair Maghnus a shaothar aistriúcháin, trí bliana roimh Ned Ward. Ar an ábhar sin, ba dheacair a mhaíomh gur ag brath ar Ned Ward a bhí sé. Nuair a chuirtear samplaí éagsúla den dá aistriúchán, an Ghaeilge agus an Béarla, i gcomparáid le buntéacs Montalbán, is mó an chosúlacht gur ón Spáinnis a bhí Ó Domhnaill ag aistriú seachas ó théacs éigin Béarla.¹¹

<i>Al Cabo de los Años Mil</i>	<i>Eachtra Ristaird agus Lisarda</i>	<i>Monday</i>
Sus años eran diez y seis; y su dote, otros tantos mil ducados (Pérez de Montalbán 1632: 75r)	An tan ba haois di se bliaghna dég, ase ba crodh di an uirid sin ele do mhíltibh phonta (ARÉ 23 M 10: 121)	She being but sixteen Years of Age, <u>and her Portion 40000 Ducats</u> (Ward 1709: 1)
Murmuro luego el vulgo de la honestidad de Estefania que el vulgo aun lo que esta por imaginar murmura : quanto mas lo que tenia tantas apariencias de verdad, siendo el mayor	Ann sin do rinne an choitchionnacht lán mhurmar ar gheanmnaidheacht a mhná .i. Stefana; óir as gnáth leo sin murmar do dhéanamh ar an nídh bhíos le smuaineadh ar amháin, 7 go	The Multitude presently <u>reflected</u> on Donna Stephania's Virtue; for the Commonality <u>give their Opinions</u> of what was never so much as thought of, but much more where there is any appearance of

¹⁰ Sin é an Ned Ward céanna a chum *Female Policy detected* (1695), a d'aistrigh Dáibhí de Barra go Gaeilge mar *Corraghliocas na mBan léirmhínithe* am éigin idir 1775 agus 1780 (Ó Conchúir 1991: xiii).

¹¹ I saothar Ward, ní aistrítear teidil na *novelas*, ach ainmnítear iad as laethanta na seachtaine (ó Luan go Satharn, *Monday* = *Al Cabo de los Años Mil*, *Saturday* = *El Piadoso Bandolero*).

engaño que puede imaginarse en el mundo. (Pérez de Montalbán 1632: 97r–97v)	háiridhe bhíos lámharamhail de, amhail 7 mar bhí dhe sin, 7 gurbé sin dar leat díoghbháil céille as mó ann sa domhain... (ARÉ 23 M 10: 174)	truth; tho' nothing in the world is more false than this was... (Ward 1709: 48)
--	--	--

<i>El Piadoso Bandolero</i>	<i>Eachtra an Cheith. Choill. Chomp.</i>	<i>Saturday</i>
... quedandose solamente con dos amigos de quien se fiaua, y dos valientes destos <i>que venden las heridas como si fue mercaderia</i> (Pérez de Montalbán 1632: 267r–267v)	... do chongmail aige an[a] fhochair fein dias do dhaoibh muinntirdha thainig leis an oidhche sin do chomradh, agus dias ele don droing crodha <i>darab gnás na cneadha do diol mar earraidhe</i> (ARÉ 23 M 3: 75)	but stay'd behind himself, with only two Friends he confided in, and two Bullies more, <u><i>who make a Trade of cutting of Throats</i></u> (Ward 1709: 191)

D'fhéadfaí go leor samplaí eile den sórt sin a sholáthar le neamhspleáchas an Athar Maghnus Ó Domhnaill ar an aistriúchán Béarla a thaispeáint, agus chun an gaol díreach idir a *eachtraí* féin agus na buntéacsanna Spáinnise a léiriú. Déantar aithris ar fhocal aonair (e.g. *murmurar* > murmar) agus ar chomhréir/nathanna na mbuntéacsanna (e.g. *que venden las heridas como si fue mercaderia* > darab gnás na cneadha do diol mar earraidhe), aithris nárbh ann di murach gur ar an Spáinnis a bhí an tAthair Ó Domhnaill ag brath.

Litríocht na Gaeilge sa seachtú agus san ochtú haois déag

Ní miste dhá cheist eile a phlé, a bhaineann le forbairt litríocht na Gaeilge sa seachtú agus san ochtú haois déag, agus leis an bhfianaise a thugann scríbhinní seo Uí Dhomhnaill ar staid na litríochta sin. Maidir leis an

bhfilíocht de, chuaigh cothú an Dáin Dhírig ar gcúl agus tháinig borradh faoin Amhrán sa seachtú haois déag. Chuaigh cúrsaí polaitíochta agus cogaíochta go mór i bhfeidhm ar an athrú seo san fhilíocht, gan amhras, ach aithnítear go forleathan gurbh ann don Amhrán agus do chineálacha cumadóireachta eile san fhilíocht *i dteannta leis* an Dán Díreach le linn thréimhse na Nua-Ghaeilge Moiche (Ó Háinle 2006: 1005–6). Sa phrós-scríbhneoireacht, cumadh mórán téacsanna i réimsí na cráifeachta (cuid acu arbh aistriúcháin iad) agus na staire (Ó Háinle 2006: 1008) sa ré seo. Má tá tionchar seachtrach le brath ar chuid den chumadóireacht seo, ní hamhlaidh a bhí i ngach réimse den litríocht, agus bhí forbairt mhór amháin i litríocht chomhaimseartha na hEorpa a raibh na Gaeil beag beann uirthi.

Sna hailt ‘An tÚrscéal nár tháinig’ (1975) agus ‘The Novel Frustrated’ (2004), thug Cathal Ó Háinle faoi mhíniú a thabhairt ar an moill a bhí ar theacht chun cinn an tseánra sin, seánra an úrscéil, sa Ghaeilge. Ba iad an dá bhac mhóra a bhí ar fhorbairt an úrscéil sa Ghaeilge, dar leis, an easpa clódóireachta agus laghad an phobail léitheoireachta. Cúis eile leis an easnamh seo, a deir sé, ná an dúil a bhí ag an dream a shaothraigh litríocht na Gaeilge sa Rómánsaíocht. Ní hin le rá go ndearna an Rómánsaíocht staic, is nár tháinig athruithe uirthi feadh an ama. Ach fiú i gcás Bhriain Dhuibh Uí Raghallaigh, an fear a chum *Siabhradh Sidhe agus Innéirghe Mhic na Míochomhairle* sa chéad leath den ochtú haois déag, agus a ‘thug... fogha faoi na scéalta rómánsaíochta, níor éirigh leis ach oiread le Cervantes na scéalta céanna a chriogadh. Cumadh tuilleadh scéalta rómánsaíochta le linn an 18ú céad’ (Ó Háinle 1975: 21). Áiríonn Ó Háinle ábhar le Seán Ó Neachtain agus le Mícheál Coimín ar na scéalta úra rómánsaíochta seo.

Feiceann Ó Háinle síol an úrscéil nua-aimseartha i leithéidí *Stair Éamuinn Uí Chléirigh*, agus *Eachtra Thomáis Mhic Caiside*.¹² De bharr lochtanna éagsúla a fhaigheann sé ar an dá scéal seo, áfach, ní mian leis iad a aithint mar a bheadh *proto-úrscéalta* ann. Is deacair cur ina choinne seo go léir, ach is dóigh liom go bhfuil a thuilleadh le rá faoi, agus nár mhiste

¹² Cf. tuairim Neil Buttimer: ‘While eighteenth-century Irish prose remained weighted towards its earlier narrative forebears, modernity was in prospect. The nucleus of a Gaelic novel, realist or other, is present in these more creative undertakings’ (Buttimer 2006: 363).

ceisteanna de shórt eile a chur. An dá cheist a chuirfínn, baineann siad le réim chainte agus le hábhar na scéalta aistrithe seo atá i lámh an Athar Maghnus. Mar a luadh thuas, tá difríocht mhór idir stíl an dá eachtra in ARÉ 23 M 10, an chóip a rinne Ó Domhnaill de *ECG* agus an t-aistriúchán a rinne sé ar *Al Cabo de los Años Mil* (ERL). Ní hamháin gur beag den chaint uamach ná den bhréagarsaíocht atá in *ERL*, ach tá sé breac le leaganacha cainte ó chanúint Uí Dhomhnaill. Is mar a chéile an dá eachtra aistrithe eile aige. Is suntasach an difríocht sa chur chuige ag Ó Domhnaill i leith téacsanna éagsúla, gur scríobhaí dílis é i gcás *ECG*, ach gur bhronn an t-aistriúchán saoirse áirithe air. Is é sin le rá, tuigtear ó *ERL* (agus ón dá eachtra eile a d'aistrigh sé) gur giorra go mór é don chaint a bhí ann le linn an Athar Maghnus a bheith beo ná mar atá *ECG*. Conas is ceart é seo a thuiscint? Ó tharla an chanúint a bheith chun tosaigh sna haistriúcháin, ach í a bheith in easnamh ar *ECG*, ar cheart go dtuigfimis dhá lucht éisteachta éagsúla leis an dá théacs seo? Nó chun an cheist a chur ar shlí eile, cé mhéad duine a thuigfeadh an chaint i scéalta rómánsaíochta ar nós *ECG*? Tá an baol ann, seans, go ndíreofaí an iomarca ar na cóirithe catha úd is dual don rómánsaíocht Ghaelach. Deir Ó Háinle nach raibh iontu ach cleas ‘which provided both teller and audience with periodic resting places’ (Ó Háinle 2004: 128). Dá réir sin, níor den tábhacht do thuiscint na scéalta na cóirithe catha, óir tuigeadh don lucht éisteachta nach raibh iontu ach maisiú, nó go raibh feidhm eile leo seachas cur le ‘brí’ na scéalta.¹³ Mar sin féin, is suntasach nach ndearna Ó Domhnaill ach an aithris is lú ar stíl na rómánsaíochta Gaelaí ina shaothar aistrithe.

An cheist eile a chuirfínn ná cén t-aitheantas is ceart a thabhairt do na trí aistriúchán seo i bhfianaise na téise a chuir Ó Háinle chun cinn .i. nárbh ann don úrscéal Gaeilge san ochtú haois déag? Seo a leanas an t-adhmad, dar liomsa, is féidir a bhaint as aistriúcháin Uí Dhomhnaill. Ar an gcéad dul síos, mar a luaitear thuas, tá ábhar cráifeach in easnamh ar na haistriúcháin seo, i gcodarsnacht le Flaithrí Ó Maolchonaire, an t-aon Ghael eile (chomh fada agus is eol dúinn) a d'aistrigh ón Spáinnis roimhe sin. Is claonadh i dtreo na litríochta saolta iad na haistriúcháin seo, gur roghnaigh Ó Domhnaill tráchtas réalteolaíochta, agus trí *novela cortesana* le

¹³ Cuimhnítear sa chomhthéacs seo ar a mhalairt, ar na heachtraí próis sna crosántachtaí ar ‘geall le sos ar mhaithe le siamsa an próis seo ag briseadh isteach san fhilíocht shnasta’ (Harrison 1979: 14).

mionscríbhneoir Spáinnise, seachas téacsanna deabhóideacha le húdair chluíteacha. Ó thaobh an ábhair féin de, tá rud eile le sonrú. Deir Ó Háinle gurb iad na gnéithe liteartha úd ba bhun le forbairt an úrscéil san Eoraip, an réalachas, agus tógáil an charachtair, a dhealaigh an seánra sin ón gcoimeádachas liteartha Gaelach, faoi mar a fheictear é sin sna scéalta rómánsaíochta go háirithe. Dar liomsa go bhfuil fáil ar na gnéithe úd sna heachtraí aistrithe seo, bíodh is gur as traidisiún gaolmhar (*novela cortesana* na Spáinnise) a thagann siad. Is féidir claonadh chun an nua-aoiseachais a fheiscint sna heachtraí seo a d'aistrigh an tAthair Ó Domhnaill, ar an ábhar gur tábhachtaí iontu intinn na gearachtar ná gníomhartha gaisce, mar shampla, agus gur beag rian a fhágann an draíocht ar an insint. Ón uair nach ndearna Ó Domhnaill na heachtraí seo a chur in oiriúint ná a chomhshamhlú sa traidisiún rómánsaíochta dúchais, is dóigh liom gur chéim é seo chun leithéid an úrscéil a chur ar fáil sa Ghaeilge.

Is spéisiúil nach bhfuair scéalta seo Uí Dhomhnaill mórán leathantais. Níl tagtha anuas chugainn ach na cóipeanna a rinne beirt scríobhaithe de chuid an ochtú haois déag, Aodh Ó Dálaigh (TCD H 1 10) agus Muiris Ó Gormáin (LNÉ G 146). Ach oiread le *An Irish Corpus Astronomiae*, ní féidir a mhaíomh go ndeachaigh na téacsanna seo i bhfeidhm go mór ar an traidisiún. Mar sin féin, tá síol an trasnaithe úd ón tSean-Rómánsaíocht go dtí an tÚrscéal le brath anseo in aistriúcháin Uí Dhomhnaill ar *novelas* Montalbán. Fear idir dhá chultúr ba ea an tAthair Maghnus Ó Domhnaill. Bhí beann aige ar stair agus ar sheanchas a chine, agus tuiscint aige d'fhaisean na linne, de réir an tsaothair a rinne sé mar scríobhaí. Chomh maith leis sin, chuir sé spéis sa chultúr iasachta, arbh é a chultúr logánta é agus é curtha faoi sa Spáinn, pé áit a raibh sé sa tír sin. D'fhéach sé le cuid den chultúr sin, cuid dá litríocht, a thabhairt isteach sa Ghaeilge, ach gan an t-ábhar úd a Ghaelú ó bhonn. Is féidir an t-aistriúchán sin a áireamh ar na hiarrachtaí a rinneadh ar an úrscéal a thabhairt isteach sa Ghaeilge, an t-úrscéal nár tháinig go ceann i bhfad ina dhiaidh sin.

LEABHARLIOSTA

- Bourland, C. (1927) *The short story in Spain in the seventeenth century*. New York: B. Franklin.
- Breatnach, L. (1994) 'An Mheán-Ghaeilge' in Breatnach, L., McCone, K., McManus, D., Ó Háinle, C. agus Williams, N. *Stair na Gaeilge: in ómós*

- do P[h]ádraig Ó Fiannachta. Maigh Nuad: Roinn na Sean-Ghaeilge, Coláiste Phádraig: 221–333.
- Bruford, A. (1963) ‘*Eachtra Chonaill Gulban*: An Irish Hero-Tale in Manuscript and Oral Tradition’ in *Béaloideas* 31: 1–50.
- (1966) ‘Gaelic folk-tales and mediaeval romances. A study of the Early Modern Irish ‘Romantic tales’ and their oral derivatives’ in *Béaloideas* 34: 1–285.
- Buttimer, N. (1991) ‘The French Sources of religious teaching in pre-Famine Gaelic Ireland’ in Mason, H. *Transactions of the Eighth International Conference on the Enlightenment*. Bristol: Voltaire Foundation: 620–4.
- (2006) ‘Literature in Irish, 1690–1800: from the Williamite wars to the Act of Union’ in Kelleher, M. agus O’Leary, P. *Cambridge History of Irish Literature volume 1*. Cambridge: Cambridge University Press: 320–71.
- Byrne, A. (2013) ‘Malory’s sources for the ‘Tale of the Sankgreal’: some overlooked evidence from the Irish ‘Lorgaireacht an tSoidhigh Naomhtha’ in *Arthurian Literature* 30: 87–100.
- Carey, J. (2017) ‘The Grail and Ireland’ in Carey, J. *The Matter of Britain in Medieval Ireland: Reassessments*. London: Irish Texts Society: 29–46.
- Cortés, G. (1598) *Lunario nuevo, perpetuo y general y Pronostico de los tiempos, Vniversal Contiene admirables y varios secretos de naturaleza*. Valencia. Ar fáil ar an suíomh idirlín *Biblioteca Valenciana Digital*: <https://bivaldi.gva.es/es/consulta/registro.cmd?id=4033> (feicthe 21 Lúnasa 2021).
- Cronin, M. (1996) *Translating Ireland*. Cork: Cork University Press.
- Dixon, V. (1964) ‘Juan Pérez de Montalbán’s *Para Todos*’ in *Hispanic Review* 32 (1): 36–59.
- Duncan, L. (1932) *Catalogue of Irish manuscripts in the Royal Irish Academy* (fasc. 8). Dublin: Hodges, Figgis & Co.
- González de Amezúa, A. (1929) *Formación y Elementos de la Novela Cortesana*. Madrid: Real Academia Española.
- (1946) ‘Las almas de Quevedo’ in *Boletín de la Real Academia Española* 25: 251–98.
- Harrison, A. (1979) *An Chrosántacht*. Baile Átha Cliath: An Clóchomhar.
- Hayes, R. (1965) *Manuscript Sources for the History of Irish Civilisation*, Iml. 11. Boston: G. K. Hall.

- Hollo, K. (2006) 'The literature of later medieval Ireland, 1200–1600: from the Normans to the Tudors. Part II: Prose literature' in Kelleher, M. agus O'Leary, P. *Cambridge History of Irish Literature volume 1*. Cambridge: Cambridge University Press: 110–39.
- Hughes, A. (1994) 'Gaeilge Uladh' in Breatnach, L., McCone, K., McManus, D., Ó Háinle, C. agus Williams, N. *Stair na Gaeilge: in ómós do P[h]ádraig Ó Fiannachta*. Maigh Nuad: Roinn na Sean-Ghaeilge, Coláiste Phádraig: 611–60.
- Mac Mathúna, L. (2007) 'The growth of Irish (L1)/English (L2) literary code-mixing, 1600–1900: Contexts, Genres and Realisations' in Tristram, H.L.C. *The Celtic languages in contact: Papers from the workshop within the framework of the XIII International congress of Celtic studies, Bonn, 26–27 July 2007*. Potsdam: Potsdam University Press: 217–34.
- Murphy, G. (1961) *The Ossianic Lore and Romantic Tales of Medieval Ireland*. Dublin: At the Three Candles.
- Ní Shéaghdha, N. (1977) *Catalogue of the Irish Manuscripts in the National Library of Ireland Fasciculus IV*. Dublin: Dublin Institute for Advanced Studies.
- Nogol, G., Bray, V., agus O'Doherty, D. (1915) 'Students of the Irish College, Salamanca' in *Archivium Hibernicum* 4: 1–58.
- Ó Buachalla, B. (1962) *Clár na lámhscríbhinní Gaeilge i Leabharlainn Phoiblí Bhéal Feirste*. Baile Átha Cliath: An Clóchomhar.
- Ó Conchúir, B. (eag.) (1991) *Corraghliocas na mBan léirmhínithe*. Baile Átha Cliath: An Clóchomhar.
- O'Connell, F.W. (eag.) agus Henry, R.L. (1915) *An Irish Corpus Astronomiae: being Manus O'Donnell's seventeenth century version of the Lunario of Geronimo Corteès*. London: David Nutt.
- Ó Cuív, B. (eag.) (1950) 'Flaithrí Ó Maolchonaire's Catechism of Christian doctrine' in *Celtica* 1: 161–206.
- (1963) 'Literary creation and Irish historical tradition' in *Proceedings of the British Academy* 49: 233–62.
- (eag.) (1965) 'A seventeenth century criticism of Keating's *Foras Feasa ar Éirinn*' in *Éigse* 11(2): 119–40.
- (2001) *Catalogue of Irish language manuscripts in the Bodleian Library at Oxford and Oxford College libraries (Part 1: Descriptions)*. Dublin: Dublin Institute for Advanced Studies.

- O'Doherty, D.J. (1914) 'Students of the Irish College Salamanca (1619–1700)' in *Archivium Hibernicum* 3: 87–112.
- (1917) 'Students of the Irish College, Salamanca' in *Archivium Hibernicum* 6: 1–26.
- Ó Duibhir, B. (1944) *Eachtra an Pháláis Dhraoidheachtamhail: ar na chur i n-eagar agus a chomparáidiú leis an mbun-téacs Spáinnise maille le nótaí gramadaighe mar adhbhar fo-thráchtas*. Tráchtas M.A. neamhfhoilsithe, Ollscoil na Banríona, Béal Feirste.
- Ó Fachtna, A. (eag.) (1967) *An Bheatha Dhiadha nó an tSlighe Ríoghdha*. Baile Átha Cliath: Institiúid Ard-Léinn Bhaile Átha Cliath.
- Ó Háinle, C. (1975) 'An t-úrscéal nár tháinig' in *Léachtaí Cholm Cille* 4: 5–29.
- (2004) 'The novel frustrated: seventeenth- to nineteenth-century fiction in Irish' in Meek, D. agus Ó Háinle, C. *Unity in diversity: studies in Irish and Scottish Gaelic language, literature and history*. Dublin: School of Irish, Trinity College Dublin: 125–51.
- (2006) 'Irish Literature, post-classical', in Koch, J. *Celtic Culture: A Historical Encyclopedia*. Santa Barbara: ABC-CLIO: 1005–11.
- O'Rahilly, C. (eag.) (1955) *Trompa na bhFlaitheas*. Dublin: Dublin Institute for Advanced Studies.
- O'Rahilly, T.F. (1909) 'Spanish Stories in Irish' in *Notes and Queries* 10(11): 418.
- (1912) 'Review of *Seanmóirí Muighe Nuadhad* by Séamus Ó Gallchobhair and Pól Breathnach' in *Gadelica* 1: 66–72.
- (1926) *Catalogue of Irish manuscripts in the Royal Irish Academy* (fasc. 1). Dublin: Hodges, Figgis & Co.
- (1928) 'Tuillim buide' in *Zeitschrift für celtische Philologie* 17: 206–12.
- (1932; athchló 1972) *Irish Dialects Past and Present*. Dublin: Dublin Institute for Advanced Studies.
- (eag.) (1941) *Desiderius, otherwise called Sgáthán an chrábhaidh*. Dublin: Dublin Institute for Advanced Studies.
- (1942) 'Notes, Mainly Etymological' in *Ériu* 13: 144–219.
- Ó Raifeartaigh, T. (1946) 'Review of *Aithdioghluim Dána* by Fr. Lambert McKenna' in *Irish Historical Studies* 5 (18): 180–2.
- Ó Súilleabháin, P. (1960–1961) 'Varia', in *Éigse* 9 (4): 233–42.
- (1967–1968) 'Varia', in *Éigse* 12 (4): 261–6.
- Parker, J. (1975) *Juan Pérez de Montalván*. Boston: Twayne.

- Pérez de Montalbán, J. (1632) *Para Todos: Exemplos Morales, Humanos, y Divinos en que se tratan Diversas Ciencias, Materias, y Facultades*. Madrid. Ar fáil ar an suíomh idirlín *Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes*: <http://www.cervantesvirtual.com/portales/montalban/obra-visor/para-todos-exemplos-morales-humanos-y-divinos--0/html/> (feicthe 21 Lúnasa 2021).
- Russell, P.E. (1973) 'Spanish Literature (1474–1681)' in Russell, P.E. *Spain: a companion to Spanish studies*. London: Methuen: 265–380.
- Sharpe, R. (2018) 'Appendix 2: Manuscripts of the Betham collection as appearing in the 1847 valuation-list' in Ó Macháin, P. agus Nic Lochlainn, S. *Leabhar na Longánach: The Ó Longáin family and their manuscripts*. Corcaigh: Cló Torna: 347–58.
- Ua Súilleabháin, S. (1990) 'Sgáthán an chrábhaidh: foinsí an aistriúcháin' in *Éigse* 24: 26–36.
- Walsh, P. (eag.) (1934) 'Short annals of Tirconail' in *Irish Book Lover* 22: 104–9.
- (eag.) (1957) *Beatha Aodha Ruaidh Uí Dhomhnaill: The Life of Aodh Ruadh Ó Domhnaill. Part II, Introduction, Glossary*. London: Irish Texts Society.
- [Ward, E.] (1709) *The Diverting works of the famous Miguel de Cervantes, author of the History of Don Quixot*. London. Ar fáil ar an suíomh idirlíon *Eighteenth Century Collections Online*: <https://www.gale.com/intl/primary-sources/eighteenth-century-collections-online> (feicthe 21 Lúnasa 2021).

LÁMHSCRÍBHINNÍ

Baile Átha Cliath, Acadamh Ríoga na hÉireann, 23 M 3, 23 M 10.

FOINSÍ LEICTREONACHA

Corpas Stairiúil na Gaeilge: <http://www.corpas.ria.ie/> (feicthe 21 Lúnasa 2021).

Electronic Dictionary of the Irish Language: <http://www.dil.ie/> (feicthe 21 Lúnasa 2021).

